

Олександр КОВАЛЕНКО
(Чернігів)
Андрій ОСТРЯНКО
(Чернігів)

До питання про передісторію створення Чернігівської губернської вченої архівної комісії

Модернізаційні процеси в Російській імперії, започатковані реформами 60–70-х років XIX ст., спонукали наукову спільноту порушити питання про збереження історико-культурної, зокрема документальної, спадщини. З ініціативи відомого історика й архівіста сенатора М. Калачова у 1873 р. було створено Тимчасову комісію з облаштування архівів, яка мала опрацювати проекти документів, покликаних припинити безлад у архівній сфері. На жаль, утілити в життя напрацьовані пропозиції повною мірою не поталанило, й архівна реформа в Російській імперії так і не відбулася. Втім, М. Калачов домогся затвердження у квітні 1884 р. урядового Положення “Об учреждении ученых архивных комиссий и исторических архивов”, на підставі якого в губернських центрах почали створюватися ці науково-просвітницькі осередки [1]. Губернські вчені архівні комісії мали передусім опікуватися переглядом документів, призначених до знищення у місцевих відомчих архівах, і відбирати важливі в науковому відношенні джерела для подальшого зберігання у новостворюваних регіональних історичних архівах. Окрім того, архівні комісії здобули право організувати музеї та бібліотеки, збирати етнографічні матеріали, проводити археологічні розкопки, що призвело до їх перетворення у своєрідні наукові товариства краєзнавчого профілю [2].

Спершу архівні комісії було створено у центральних губерніях Росії – Орловській, Рязанській, Тамбовській і Тверській. У межах сучасної України першою в 1887 р. виникла Таврійська губернська вчена архівна комісія, що стало імпульсом до розгортання мережі цих осередків в інших регіонах. У цьому контексті значний інтерес становить передісторія створення Чернігівської губернської вченої архівної комісії (далі – ЧГВАК), недостатньо висвітлена в науковій літературі.

Згідно з офіційною версією, її фундатором був чернігівський губернатор Є. Андрієвський. “Мысль об учреждении в Чернигове ученой архивной комиссии и самое проведение в исполнение этой идеи всецело принадлежит начальнику губернии”, – цією фразою розпочинався перший випуск її “Трудов” [3]. Однак, дослідивши епістолярну спадщину видатного українського історика О. Лазаревського, П. Федоренко вніс у цю одіозну схему суттєві корективи. Він засвідчив, зокрема, що до створення ЧГВАК були безпосередньо причетні О. Лазаревський і громадський діяч та історик Г. Милорадович [4].

Справді, вперше думка з цього приводу з’явилася в листі О. Лазаревського до Г. Милорадовича у квітні 1891 р.: “Почему с Вашей помощью не открывается Черниговская архивная комиссия?” [5]. Щойно обраний на посаду губернського предводителя дворянства граф Г. Милорадович ухилився від відповіді, очевидно, заклопотаний своїми новими обов’язками.

Між тим, незалежно від ініціативи О. Лазаревського, це питання стало предметом досить жвавого обговорення у професорській спільноті Ніжинського історико-філологіч-

ного інституту князя Безбородька (далі – НІФІ). Приводом послужила виголошена в січні 1890 р. на одному з засідань VIII Всеросійського Археологічного з'їзду в Москві доповідь О. Дмитрієвського “Архив Греческого Нежинского Братства”, який засвідчив, що цей документальний комплекс потерпає від недбалого зберігання, а місцева ніжинська професура “больше интересуется натурой греческих богов”, ніж минувшиною свого міста. Присутній на засіданні Д. Багалій “присоединился к мнению докладчика, что архиву этому место в Историческом архиве Харьковского университета” й виявив готовність порушити відповідне клопотання про його переміщення з Ніжина до Харкова [6].

Коли про це дізналися в Ніжині, одразу два тамтешні професори-історики – М. Бережков і М. Лілеєв – не тільки категорично заперечили доцільність передачі архіву Ніжинського грецького братства до Харкова, але й запропонували створити в Ніжині губернську вчену архівну комісію та регіональний історичний архів. Доповідну записку М. Бережкова з цього приводу нещодавно виявив у Відділі забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині й опублікував С. Зозуля [7]. Натомість, подання М. Лілеєва, що зберігається у складі його особового фонду в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, досі не запроваджено до наукового обігу [8]. Цікаво, що в архіві М. Лілеєва відклався також один із варіантів записки М. Бережкова з припискою останнього: “Я подал записку, любезный Михаил Иванович. Она принята и одобрена. Возвращаю Вашу записку. И мою, прочтя, благоволите переслать мне” [9]. Таким чином, М. Лілеєв і М. Бережков координували свої зусилля, які, проте, не дали бажаних результатів.

Річ у тім, що, по-перше, прецедентів створення губернських вчених архівних комісій у повітових містах не існувало. По-друге, основний масив документів, які потребували експертизи їхньої наукової цінності, був зосереджений у відомчих архівах губернських установ. По-третє, ініціатива ніжинських професорів не була погоджена з губернатором, який, згідно з “Положением”, мав бути “непременным попечителем” архівної комісії. Непевність ситуації, очевидно, відчув директор НІФІ М. Скворцов, який у своєму листі на підставі записки М. Бережкова порушив клопотання щодо облаштування “исторического архива в помещении Института” і жодним словом не згадав про створення в Ніжині губернської вченої архівної комісії. Та чи й був відправлений цей лист – наразі невідомо: збереглася лише його чернетка з помилками у реквізитах адресата... [10].

Минуло три роки, і в лютому 1894 р. О. Лазаревский знову повернувся до цієї проблеми в листі до Г. Милорадовича.

Я все мечтаю о Черниговской архивной комиссии. Начните дело письмом к Андреевскому – согласится ли он поддержать такое начинание. Ведь теперь из Чернигова до Киева рукой подать – 10 часов езды по железной дороге, поэтому и я мог бы оказать деятельную помощь. Пожалуй бы, взял на себя должность правителя дел. Вы – председатель, разумеется... Начинайте с Богом, Григорий Александрович! [11].

Цього разу Г. Милорадович пристав на пропозицію і почав “навіювати” перспективну ідею губернатору, який, у свою чергу, порушив клопотання в уряді. У червні 1894 р. Є. Андрієвський сповіщав Г. Милорадовича: “Об открытии археографической комиссии я веду переписку и надеюсь вскоре дело довести до конца” [12]. Проте, справа просувалася досить повільно, і О. Лазаревский повсякчас нагадував Г. Милорадовичу про їхню до-

мовленість: “А что же Черниговская архивная комиссия? Кажется, Андреевский ею не интересуется?” (жовтень 1894 р.); “Что же архивная комиссия Черниговская молчит? Пора бы и начинать” (вересень 1895 р.); “Скоро ли Черниговская архивная комиссия обнаружится явно?” (жовтень 1895 р.) [13]. Зрештою ці зусилля виявилися плідними, і в листопаді 1896 р. відбулося урочисте відкриття ЧГВАК, перші кроки якої наразилися на досить серйозну критику з боку фахівців і, зокрема О. Лазаревського [14].

Що ж до ініціативи М. Бережкова та М. Лілеєва, то вона була втілена в життя за їхньої безпосередньої участі ще в 1894 р. у форматі Ніжинського історико-філологічного товариства, створеного при НІФІ, і яке відіграло помітну роль у розвитку історичних досліджень та краєзнавчого руху в регіоні, й подеколи конкурувало з Чернігівською губернською вченою архівною комісією.

Записка М. Лілеєва публікується без будь-яких скорочень мовою оригіналу згідно із сучасними правописними нормами зі збереженням лексичних і стилістичних особливостей авторського тексту. Виділені в оригіналі слова і словосполучення друкуються курсивом, скорочені слова доповнено без застережень. Загальновживані скорочення на доповнювалися.

**№ 1. – [1890]. – [м. Ніжин]. – Записка М. Лілеєва про створення в Ніжині
губернської вченої комісії**

М. Лілеєв

О необходимости учреждения архивной комиссии в Черниговский губернии

Известно, что стараниями покойного Н.В. Калачева были образованы в 1884 г. первые четыре архивные комиссии – в Твери, Тамбове, Орле и Рязани. В настоящее время число их значительно увеличилось. Несмотря на кратковременность своего существования, эти архивные комиссии сделались одним из важнейших учреждений в деле изучения истории нашего отечества в разных его краях, открыли и обнародовали массу новых данных исторических юридических, бытовых, вещественных памятников старины и пр. Вследствие этого значение архивных комиссий быстро и прочно установилось и вызвало к ним общее внимание и уважение со стороны всех просвещенных людей.

По мысли покойного Н.В. Калачова архивные комиссии должны быть местными учреждениями. По своей прямой задаче они имеют в виду, прежде всего *составление местных исторических архивов*. Дело составления таких архивов, как оно выработалось уже самым делом, везде ведется так. Разбирая описи губернских присутственных мест, члены архивных комиссий выделяют в исторический архив те дела, бумаги и отдельные документы, которые заключают в себе интерес для отечественной истории и истории права. Все такого рода акты и переносятся в исторический архив для вечного хранения. Из практики существующих архивных комиссий видно, что члены их извлекли массу исторических и юридических материалов из следующих губернских и уездных присутственных мест: губернских правлений, казенных палат, канцелярий губернаторов и предводителей дворянства, бывших магистратов и ратуш и пр. Кроме того, архивные комиссии через сношения с настоятелями монастырей и церковей, директорами учебных заведений и пр. обнаружили и описали содержание хранящихся в этих учреждениях архивов и документов, разных рукописных памятников и пр. Многие из них значительно пополнили свои исторические архивы актами и делами из частных, фамильных архивов как путем списывания важнейших документов, так и путем пожертвований. Особенно важны в частных, фамильных архивах дела и доку-

менты, касающиеся дворянских родов, прошенные и отдельные записи, выписи из разных старинных деловых книг, челобитные, духовниции и пр. Путем списывания также извлекались местными архивными комиссиями важнейшие документы из центральных архивов – Архива Министерства иностранных дел, юстиции и пр.

Другая из функций, возложенных на ученые архивные комиссии, состоит в *собирании сведений о древностях местных*. Эту функцию многие комиссии выполняли просто тем, что рассылали объявления о значении собирания предметов древности, а другие находили даже возможность выдавать денежные вознаграждения тем лицам, которые представляли в комиссии те или другие предметы древности. Та и другая мера дала значительные результаты. Таким путем собрано значительное количество разных монет и медалей, русских и иностранных, вещественных предметов старинного быта (братин, ковшей, старинных костюмов и других вещей домашнего быта). Указано немало надписей на надгробных камнях, церковно-богослужебных книг, древних икон и церквей и пр., достойных внимания и изучения. Некоторые из членов архивных комиссий занимались также *раскопками* древних курганов, могил и пр. Собранные таким путем членами архивных комиссий и доставленные жертвователями предметы древности дали возможность образовать при исторических архивах и особые *местные музеи древностей*. Весьма замечателен в этом последнем отношении Тверской музей, состоящий, впрочем, в ведомстве Губернского статистического комитета и находящийся в тесной связи по своей задаче с местной архивной комиссией. В одном 1886 г. он приобрел 559 предметов древности, а всего к 1 января 1887 г. в нем состояло 3410 предметов. Между прочим, Рязанская архивная комиссия приняла на себя охранение местных памятников древности, получив от местного преосвященного право следить за переделкой и исправлением церковных строений, построенных ранее половины XVIII в., а равно и за реставрацией древних икон.

Наконец, многие архивные комиссии обратили на себя общее внимание и уважение всех просвещенных людей и тем, что стали печатать исторические и юридические материалы и образовали для того местные органы, в которых нередко встречаются и статьи научно обработанные по местным материалам.

До настоящего времени в Черниговской губернии нет местного учреждения, которое бы ведало архивное дело и заботилось о сохранении и собирании памятников местной старины, письменных и вещественных. Правда, было время, когда Черниговский губернский статистический комитет немало сделал в этом отношении, именно в начале 60-х годов. Между прочим, в то время составлено было Обозрение Румянцевской описи Малороссии, хранящейся в числе 148 громадных томов в архиве при Черниговском губернском статистическом комитете. В то же время было издано несколько книг “Записок Черниговского губернского статистического комитета” и пр., весьма ценных в археологическом отношении по обнародованным материалам, относящимся к истории Малороссии XVII–XVIII в. вообще и Черниговской губернии в частности. В то же время масса архивных материалов была указана, а отчасти и издана в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии”, составленном по инициативе ученого Черниговского архиепископа Филарета Гумилевского, оставившего по себе глубокий след в разработке местной истории. С тех пор дело изучения местной старины продолжают только бывшие сотрудники губернского статистического комитета 60-х годов: А.М. Лазаревский, знаток местной старины и местных архивов, бывший секретарь губернского статистического комитета, А.И. Ханенко и граф Г.А. Милорадович. Новых работников почти и не появляется. Главным препятствием, по-видимому, служит то обстоятельство, что материалы разбросаны по разным местным архивам, в которые не всегда удобно и легко пробраться, вдобавок эти последние, впрочем, далеко не все, находятся в таких невозможных помещениях, что в них трудно заниматься

не только зимой, но даже и летом, благодаря сырости и затхлости в них воздуха. Между тем архивов и в одном Чернигове немало, и весьма ценных по материалам там находящихся. К таким архивам необходимо причислить следующие: при Губернском правлении, Статистическом комитете, Канцелярии губернского предводителя дворянства, Казенной палате и пр. В последнем архиве, как и при Черниговской духовной семинарии, между прочим, хранятся книги, дела и документы разного рода по земельным владениям местных монастырей, дела о которых были отобраны от монастырей вместе с крестьянами и землями при Екатерине II. В этих делах встречаются подлинные документы или копии с них XVI–XVII в., нередко имеющие существенный интерес для истории края.

Немало можно найти исторических и юридических материалов и по другим городам Черниговской губернии в разных присутственных метах, а также и у частных лиц. Так, например, у нас в г. Нежине имеется архив упраздненного Нежинского греческого магистрата и греческого братства, заключающий в себе немало ценных материалов. В нем сохранились почти все местное судопроизводство, которое было основано отчасти на греческих, отчасти на местных законах. Дела этого архива обнимают приблизительно время с 1696 по 1872 г., когда греческий магистрат перестал существовать. Есть несколько документов и более раннего времени. Магистратский архив, кроме братского, включает в себе по описи городской управы, составленной в 1873 г., всего 3154 номера дел, кроме особой описи имущества магистратского и дел по имуществам и капиталам греческой общины, всего 86 №№. В числе магистратского имущества находится три печати: две греческого магистрата и одна греческого братства, а также портреты русских государей, начиная с Алексея Михайловича. Немало также материалов о нежинских греках хранится и в архиве при так называемой греческой Михайловской церкви в г. Нежине. Как в магистратском архиве, так и в архиве братском, есть немало посланий, писем греческих патриархов и других лиц на греческом языке, как и других документов.

Вообще, по имеющимся данным, частью обнаруженным, частью еще не обнаруженным, Черниговская губерния богата как архивными материалами, так и вещественными памятниками старины. К сожалению, в виду невнимания со стороны местных ученых к собиранию, сосредоточению и сохранению в каком-либо учреждении местных архивных материалов, как и вещественных памятников старины, масса тех и других перешла или в более центральные архивы, как архив бывшей Малороссийской коллегии в Харьков, или даже в частные руки. Известные коллекции древностей Т. Кибальчича и проф. Д. Самоквасова главным образом извлечены из пределов Черниговской губернии. Бывало и так, что архивы по уездным городам губернии продавались с пуда, как, например, дела бывшей Стародубской полковой канцелярии.

В виду всего вышеизложенного весьма желательно, чтобы и в Черниговской губернии была учреждена архивная комиссия, которая бы ведала архивное дело в научных интересах, собирала и охраняла памятники местной старины, а также занималась и разработкой собираемых архивных материалов. Осуществление всех тех функций, которые возложены на архивные комиссии, по мысли покойного Н.В. Калачева, всего естественнее и удобнее взять на себя высшему учебному заведению в губернии, Историко-филологическому Институту князя Безбородко в Нежине, посвященному исторической науке и образованию. Здесь, в громадном Безбородковском дворце, можно найти и удобное помещение для архивной комиссии, причем можно рассчитывать и на просвещенное содействие нынешнего почетного попечителя Института графа Александра Алексеевича Мусина-Пушкина.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України
імені В.І. Вернадського НАН України,
ф. 127, од. зб. 157, арк. 1–4.
Рукопис. Оригінал.

Джерела та література

1. Докладніше див: *Самошенко В.Н.* История архивного дела в дореволюционной России / В.Н. Самошенко. – М.: Высшая школа, 1989. – С. 130–138; Нариси історії архівної справи в Україні. – К.: Видавничий дім “КМ Академія”, 2002. – С. 301–312.
2. *Симоненко І.* Губернські вчені архівні комісії в Україні: Історіографічний огляд і бібліографічний покажчик. – К., 2003. – С. 4–7.
3. Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – Чернигов, 1914. – Вып. 1; 2-е изд. – Отд. 1. – С. 1.
4. *Федоренко П. О.М.* Лазаревський і культурні цінності Чернігівщини / П. Федоренко // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. XXXIX. Див. також: *Коваленко О.О.* Григорій Милорадович і Чернігівська губерньська вчена архівна комісія / О.О. Коваленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2006. – Вип. 32. – С. 194–202.
5. Листи Олександра Лазаревського // Український археографічний збірник. – К., 1927. – Т. 2. – С. 331.
6. Труды Восьмого Археологического съезда в Москве. 1890. – М., 1897. – Т. IV. – С. 178–179.
7. *Зозуля С.Ю.* Невідомі архівні документи з історії пам’яткоохоронної роботи на Чернігівщині на зламі XIX–XX ст. / С.Ю. Зозуля // Праці Центру пам’яткознавства : Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 21. – С. 195–201.
8. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. 127, спр. 157, арк. 1–4. Цей документ принагідно згадав О. Самойленко у своїй студії про М. Лілеєва (див.: *Самойленко О.Г.* Внесок М.І. Лілеєва у розвиток історичної науки та освіти в Ніжині наприкінці XIX – на початку XX століття / О.Г. Самойленко // Література та культура Полісся. – Ніжин, 2008. – Вип. 42. – С. 162).
9. ІР НБУВ, ф. 127, спр. 246, арк. 1–4 зв.
10. *Зозуля С.Ю.* Вказана праця. – С. 198, 201.
11. Листи Олександра Лазаревського... – С. 344.
12. *Федоренко П.* Вказана праця. – С. XXXIX.
13. Листи Олександра Лазаревського... – С. 348, 350, 351.
14. *Коваленко О.О.* Вказана праця. – С. 195–196.

Коваленко О.Б., Острячко А.М. До питання про передісторію створення Чернігівської губерньської вченої архівної комісії

У статті висвітлено дискусію, що виникла з приводу збереження архіву Ніжинського грецького братства, а також створення у Ніжині Чернігівської губерньської вченої архівної комісії та регіонального історичного архіву. У цьому контексті оприлюднено записку професора Ніжинського історико-філологічного інституту М. Лілеєва, яка, разом із уже опублікованою запискою іншого ніжинського професора М. Бережкова, репрезентує погляд на цю проблему з Ніжина.

Ключові слова: Чернігівська губерньська вчена архівна комісія, Ніжинський історико-філологічний інститут князя Безбородька, архів Ніжинського грецького братства, М. Лілеєв, М. Бережков.

Коваленко А.Б., Острячко А.Н. К вопросу о предыстории создания Черниговской губернской ученой архивной комиссии

В статье освещена дискуссия, возникшая по поводу сохранения архива Нежинского греческого братства, а также создания в Нежине Черниговской губернской ученой архивной комиссии и регионального исторического архива. В этом контексте опубликована записка профессора Нежинского историко-филологического института М. Лилеева, которая, вместе с ранее введенной в научный оборот запиской другого нежинского профессора М. Бережкова, представляет видение создавшейся ситуации из Нежина.

Ключевые слова: Черниговская губернская ученая архивная комиссия, Нежинский историко-филологический институт князя Безбородко, архив Нежинского греческого братства, М. Лилеев, М. Бережков.

Kovalenko O.B., Ostryanko A.M. On the problem of prehistory of setting up the Chernihiv province scientific archive commission

Discussion, concerning the rescue of Nizhyn Greek fraternity archive, and also creation of the Chernihiv province scientific archive commission in Nizhyn and regional historical archive, is described in the article. The message of M. Lilejev, professor of Nizhyn Prince Bezborodko History and Philology Institute, is published in this context. This very message, together with previously published letter of M. Berezhkov, the other Nizhyn High School professor, presents the point of view on this situation from Nizhyn.

Key words: Chernihiv province scientific archive commission, Nizhyn Prince Bezborodko History and Philology Institute, Nizhyn Greek fraternity archive, M. Lilejev, M. Berezhkov.

[надійшло до редакції: 16.01.2013 р.]

УДК 94(477.51):347.642+364.044.68“18/19”

Олена КРАВЧЕНКО
(Харків)

Опіка над дітьми на Чернігівщині у ХІХ – на початку ХХ ст.

Вивчення історії організації добродчинної допомоги та соціальної опіки над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківської уваги, набуває сьогодні не лише наукової актуальності, але й практичної. Держава повинна залучати до цієї справи громадськість, приватних осіб, формувати відповідне законодавство. При цьому необхідно враховувати регіональні особливості розвитку системи опіки й піклування, використовувати позитивний досвід, накопичений минулими поколіннями.

Окремі аспекти історії діяльності добродчинних установ і товариств опіки над дітьми на Чернігівщині досліджувалися вже наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. В історичному нарисі ради Імператорського людинолюбного товариства, написаному письмоводителем її канцелярії В. Троїцьким (за дорученням помічника Головного опікуна Товариства), виданому в 1898 р., наведена коротка характеристика установ, підпорядкованих Товариству: Глухівського дитячого притулку імені Терещенка, Глухівського міського училища Федора Терещенка та Глухівського добродчинного товариства [1].

У 1902 р. був опублікований нарис, присвячений 60-річній історії Чернігівського дитячого притулку Відомства установ імператриці Марії. Головними джерелами для написання праці стали використані автором нарисом, священником притулку Олександром Єфимовим, звіти Чернігівського губернського опікунства дитячими притулками та губернські відомості [2].

Історії виникнення Чернігівського сирітського будинку – найдавнішого добродчинного закладу в губернії, який називався “будинком виховання бідних” – була присвячена стаття П.М. Добровольського [3].

Інтерес до історії добродчинності в Україні відроджується наприкінці 1990-х років. Зокрема розпочалися дослідження діяльності регіональних установ і організацій, які опікувалися неповнолітніми. Фахова підготовка вихованців дитячих притулків, у т.ч. й у Чернігові, висвітлена у публікації О. Аніщенко [4]. У статті А. Морозової проана-